

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده: الهیات

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان

احکام فقهی حفاظت محیط زیست از منظر فقه امامیه

استاد راهنما

دکتر جواد سرخوش

استاد مشاور

دکتر فریبرز ایمانیان

دانشجو

لیلا منتشلو

اسفند ۱۳۹۱

چکیده

محیط زیست موهبتی است خدایی که استفاده ی مفید از آن و حفاظت و سالم نگاه داشتن آن می تواند تأثیرات بسیار مثبتی در زندگی انسان داشته باشد. گسترش جوامع انسانی و توسعه ی شهرنشینی موجب پیدایش پدیده هایی چون تخریب و آلودگی محیط زیست شده است. تخریب یا اتلاف و یا آلوده سازی محیط زیست بنا به ادله ی فقهی زیادی همچون دلیل عقل، آیات قرآن، روایت ها، قواعد فقهی نظیر قاعده ی اتلاف، قاعده ی لاضرر و ... منفی بوده و انسان مؤظف به حفظ محیط زیست و تأمین سلامت آن است. راهکار عملی اسلام در حفاظت از محیط زیست راه، می توان در بخش های مختلف احیای موات یافت که در آن اسلام آن چنان به احیاء و زنده کردن محیط زیست اهمیت داده که حتی برای احیاء کننده امتیاز مالکیت را به رسمیت شناخته است. در این پژوهش معلوم می شود مقوله ی محیط زیست به خوبی مورد عنایت شریعت قرار دارد و احکام و الزامات صریحی در زمینه های مرتبط با آن مطرح است.

کلید واژه ها: محیط زیست، حفاظت، تخریب، مبانی فقهی، لاضرر، اتلاف، احیای موات.

Abstract

Environment is divinity gift that usefull use;keep and reserves it has can to positive affects in human's life.spread of human society and urbanismity development is cause of phenomenoms since ;destruction environment pollution.for the juridical reason;since ;wisdom reason ;Qurans ayye; narratives. rules of religions jurisprudence same rule of waste ;rule of harmless(la zarar) .....destruction;waste or pollute of environment it was negative and forbiddance. and human is bound to re safe of environment and security safety. Can found islams practicall exploit in safe keeping from environment in several section of favorable neighborhoods in there islam so accentv to favorable neighborhoods that for reclamationer to recognize promins of owner ship.in this research specify that category of environment is exactly instace tend religious law.and discusses statute and clear committal in basis correlate.

Key words: environment;destruction;waste;favorable neighborhood ;keep

مقدمه

الف) - مسأله ی پژوهش

محیط زیست موهبتی است خدایی که در اختیار ما قرار گرفته تا از آن استفاده کنیم. در واقع تمامی محیط اطرافمان که در آن زندگی می کنیم محیط زیست ما محسوب می شود، این محیط شامل: پارک ها، جنگل ها، مراتع، دشت ها و ... متعلق به همه بوده و وظیفه ی انسانی و اجتماعی و مذهبی هر انسانی است تا در حفاظت آن بکوشد و سلامتی آن را تأمین کند، مسلماً محیط زیست ناسالم، می تواند خطرات جبران ناپذیری بر سلامت جسمی و روحی انسان ها داشته باشد. امروزه بحث حفاظت از محیط زیست، یکی از مباحث مهم جهانی محسوب می شود به گونه ای که در برخی موارد، درست نگهداری نکردن و یا رعایت نکردن استانداردهای حفاظت از محیط زیست در یک کشور می تواند سلامت کل جهان را مورد تهدید قرار دهد، تهاجمی که توسط برخی کشورها و انسان ها نسبت به محیط زیست صورت می گیرد، نگران کننده است.

تخریب بی رویه ی جنگل ها، شکار حیوانات، آلودگی محیط زیست از طریق زباله های صنعتی و خانگی، آلودگی هوا از طریق تولید و استفاده ی بیش از حدّ وسایل آلوده کننده، از بین رفتن و سوراخ شدن لایه ی ازن به دلیل مصرف بی رویه ی گاز های گلخانه ای و ... همه از مواردی هستند که محیط زیست را تهدید می کنند.

همان گونه که می دانیم اسلام، کامل ترین دین هاست و در تمام جنبه ها و جوانب زندگی بشر، برنامه های خاصّ خود را ارائه کرده است. بخشی از این برنامه ها در رابطه با انسان و محیط پیرامون اوست. دین اسلام نسبت به محیط زیست انسان و دیگر موجودات بی توجه نبوده و برای آن احکام جامعی پیش بینی کرده است، محیط زیست متعلق به همه ی موجودات است و انسان ها باید به طور صحیح و با توجه به میزان سهمشان از آن استفاده کنند و از نابود کردن آن بپرهیزند.

در این پژوهش سعی بر آن است که دیدگاه فقه امامیه را در باره ی حفاظت از محیط زیست آشکار کنیم و اینکه برای حفاظت محیط زیست و نعمتهای خداوند می توان از میان گهر گفته های معصومان و آیات قرآن کریم، احکام مربوط به حفاظت محیط زیست را استنباط کرد و فراروی آدمیان نهاد.

ب) - پیشینه ی پژوهش

گروههایی از دانشوران مسلمان کوشیده اند دیدگاه اسلام را درباره ی حفاظت از محیط زیست آشکار کنند و نوشته های پراکنده ای در این زمینه عرضه کرده اند، که از جمله ی آنها می توان به کتاب «فقه البیئة» نوشته ی محمد شیرازی اشاره کرد. ایشان در این کتاب به مباحثی در مورد اسلام و محیط زیست پرداخته اند و از انواع آلودگیها سخن به میان آورده و به آیات و روایات و قواعد مربوطه استناد کرده اند. مقالاتی نیز در این زمینه نوشته شده است از قبیل: مقاله ی «محیط زیست در اسلام» نوشته ی عباس اسماعیلی، و مقاله ی «محیط زیست، مشکلات و راههای برون رفت از منظر اسلام» نوشته ی سعید فراهانی فرد.

پرسش های پژوهش

الف) - پرسش اصلی

از نظر فقه امامیه، حفاظت محیط زیست چه حکمی دارد؟

ب) - پرسش های فرعی

۱- مراد از حفاظت از محیط زیست چیست؟

۲- از نظر فقهی مسئولیت حفاظت از محیط زیست، وظیفه ی فردی است یا مربوط به دولتها می شود؟

۳- ادله ی فقه امامیه بر وجوب حفاظت از محیط زیست چیست؟

فرضیات پژوهش

- ۱- از دیدگاه فقه امامیه، حفاظت محیط زیست در گونه های مختلف واجب است و همچنین آلودگی و تخریب محیط زیست در گونه های مختلف حرام است.
- ۲- در عصر حاضر، حفاظت محیط زیست به معنی حفظ شرایط موجود نیست، بلکه حفاظت از محیط زیست به معنی اتخاذ تدابیر زیست محیطی برای به وجود آوردن شرایط مطلوب و ایده ال برای محیط زیست است به گونه ای که سبب برآوردن نیازهای حاضر بدون به خطر انداختن قابلیت های نسل های آینده باشد و نیازهای نسل کنونی نیز به خطر نیفتد.
- ۳- از نظر فقهی مسئولیت حفاظت محیط زیست یک وظیفه ی همگانی است، به این معنی که فرد و حکومت هر یک وظیفه ی شرعی خود را به درستی شناخته و به آن عمل کنند.
- ۴- ادله ی فقه امامیه در حفاظت از محیط زیست شامل قرآن، سنت، دلیل عقل و قواعد فقهی مربوط از جمله قاعده ی لا ضرر و اطلاق حرمت افساد در زمین است.

۵- اهداف پژوهش

دعوت اسلام به اصلاح و نهی از فساد، همه ی شؤون زندگی آدمی و روابط او را با تمام جهان پیرامون، از جمله محیط زیست را در بر می گیرد و هر گونه بهره برداری که منجر به نابودی منابع زیست محیطی می شود را، ممنوع اعلام می کند و هر تلاشی را که در راستای گسترش و بهبود این منابع حیاتی باشد، مورد تشویق و ترغیب قرار می دهد. در همین راستا، بررسی و تفحص در آیات و روایات اسلامی و تأمین مستندات لازم برای تنویر افکار عمومی به خصوص در جوامع اسلامی و دست یابی به منابع برای تحریک وجدان مذهبی و مسئولیت دینی مردم در جهت حفاظت از محیط زیست و تنوع زیستی از جمله اهداف این تحقیق است.

و) - فصول پژوهش

این پژوهش مشتمل بر سه فصل می باشد. در فصل اول به کلیات و تعاریف پرداخته می شود. در فصل دوم احکام و مبانی فقهی حفاظت از محیط زیست که مشتمل بر دلیل عقل، قرآن کریم، سنت و قواعد فقهی مربوطه می باشد، مورد بررسی قرار می گیرد. و در فصل سوم راهکارهای عملی حفاظت از محیط زیست بیان می گردد.

فصل اول:

تعاریف و کلیات

مبحث اول: محیط زیست

شناخت و تعریف دقیق از واژه های مطرح در هر موضوعی می تواند به درک صحیح از آن موضوع کمک نماید، به همین دلیل به مفهوم شناسی چند واژه ی مهم در این رابطه می پردازیم.

۱- «محیط زیست» در لغت

محیط زیست از دو واژه ی محیط و زیست ترکیب شده است. محیط واژه ای عربی و اسم فاعل از باب افعال و ریشه آن «حَوَّطَ» است و در فرهنگ های فارسی به معنای احاطه کننده، مکان زندگی آدمی^۱، اعم از کشور، شهر، جامعه یا خانواده^۲ آمده است. راغب می گوید: کلمه ی «احاطه» بر دو وجه استفاده می شود: یکی در مورد اجسام، مانند: فلان چیز را احاطه کردم و دیگری در مورد حفظ کردن به کار می رود.^۳ نظیر استعمال آن در آیه ی «إِنَّهٗ بِكُلِّ شَیْءٍ مُّحِیْطٌ»^۴ به کار رفته است یعنی خداوند از جمیع جهات حافظ هر شیء است. نظیر این معنی در برخی از مصادر لغوی دیگر نیز یافت می شود.^۵

^۱ معین، محمد، فرهنگ فارسی، انتشارات امیر کبیر، تهران، ۱۳۷۱-هـ، ج ۶، ص ۱۷۱۷.

^۲ عمید، حسن، فرهنگ فارسی، چاپ دوم، سپهر، تهران، ۱۳۷۱-هـ، ج ۲، ص ۱۷۷۴

^۳ الإِحاطَةُ تُقَالُ عَلٰی وَجْهَيْنِ: أَحَدُهُمَا فِي الْأَجْسَامِ نَحْوُ: أَحَطْتُ بِمَكَانٍ كَذَا، أَوْ تَسْتَعْمَلُ فِي الْحِفْظِ نَحْوُ: إِنَّهٗ بِكُلِّ شَیْءٍ مُّحِیْطٌ [فصلت/۵۴]، أی حافظ له من جمیع جِهَاتِهِ.

الف- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، تحقیق صفوان عدنان داودی، چاپ اول، دار العلم الدار الشامیة، دمشق، بیروت، ۱۴۱۲هـ ش، ص ۲۶۵.

^۴ فصلت: ۵۴/۴۱.

^۵ حَاطَةً حَوْطًا وَ حِیَاطَةً: کَلَاهُ وَ رَعَاهُ. وَ حَاطَهُ یَحِیْطُهُ حَوْطًا وَ حِیَاطَةً: إِذَا حَفِظَهُ وَ صَانَهُ وَ ذَبَّ عَنْهُ وَ تَوَفَّرَ عَلٰی مَصَالِحِهِ. وَ مِنْهُ الدَّعَاءُ " وَ اجْعَلْنِی فِی حِیَاطَتِکَ.

الف- طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین و مطلع النیرین، تحقیق سید احمد حسینی، چاپ سوم، کتابفروشی مرتضوی، تهران، ۱۳۷۵هـ ش، ج ۴، ص ۲۴۳.

ب- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، چاپ سوم، دار صادر، بیروت، ۱۴۱۴هـ ق، ج ۷، ص ۲۷۹- حاطه حیطة إذا تعاهده.

ج- فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، تحقیق مهدی مخزومی و ابراهیم سامرایی، چاپ دوم، انتشارات هجرت، قم، ۱۴۱۰هـ ق، ج ۳، ص ۲۷۶.

برای همین به دیوار «حائط» می گویند چرا که مکان معینی را فرا می گیرد و در بر می گیرد.^۱

«زیست» واژه ای فارسی و از مصدر زیستن برگرفته شده و به معنای زندگی و حیات آمده است.^۲ و بالاخره اینکه محیط زیست ترجمه فارسی واژه «environment» به معنای محیط پیرامونی^۳ یا احاطه کننده ی اطراف و دور و بر است.^۴

بنابراین محیط زیست از نظر لغوی به معنای محل زندگی، سکنا، و نیز آنچه زندگی را دربر گرفته است، به کار می رود.

۲- «محیط زیست در اصطلاح»

تعاریف گوناگونی از محیط زیست، در متون داخلی و اسناد بین المللی ارائه شده است. از آن جمله، متن حقوقی مصوب شورای جامعه اقتصادی اروپا، در تاریخ ۲۷ ژوئن ۱۹۶۷ می باشد که در تعریف

(د) - جوهری، اسماعیل بن حماد، *تاج اللغة و صحاح العربیة*، تحقیق احمد عبدالغفور عطار، الطبعة الرابعة، دارالعلم للملایین، بیروت، ۱۴۰۷ ه ق، ج ۳، ص ۱۱۲۱.

(ه) - حسینی زبیدی، سید محمد مرتضی، *تاج العروس من جواهر القاموس*، تحقیق علی شیری، دارالفکر، بیروت، ۱۴۰۴ ه ش، ج ۱۰، ص ۲۲۵.

(و) - قرشی، سید علی اکبر، *قاموس قرآن*، چاپ ششم، دارالکتب الإسلامیة، تهران، ۱۳۷۱ ه ش، ج ۲، ص ۱۹۶.
^۱ و الحائط: الجدار، لأنه يحوط ما فيه.

(الف) - حسینی، زبیدی، *تاج العروس من جواهر القاموس*، ج ۱۰، ص ۲۲۵.

(ب) - فراهیدی، *کتاب العین*، ج ۳، ص ۲۷۷.

(ج) - راغب اصفهانی، *مفردات الفاظ القرآن*، ص ۲۶۵.

(د) - ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۷، ص ۲۷۹.

^۲ معین، *فرهنگ فارسی*، ج ۲، ص ۱۷۱۷.

^۳ حییم، سلیمان، *فرهنگ انگلیسی فارسی حییم*، چاپ دهم، انتشارات فرهنگ معاصر، تهران، ۱۳۰ ه ش، ج ۱، ص ۲۵۲.

^۴ آریان پور کاشانی، عباس و منوچهر، *فرهنگ انگلیسی به فارسی*، چاپ دهم، انتشارات امیر کبیر، تهران، ۱۳۶۶ ه ش، ج ۱، ص ۳۳۲.

محیط زیست چنین می گوید: « محیط زیست شامل: آب، هوا، خاک و عوامل درونی و بیرونی مربوط به حیات هر موجود زنده می گردد.»^۱

در تفسیر ماده ی A48 قانون حفاظت از محیط زیست هندوستان از واژه محیط زیست آمده است: محیط زیست شامل مجموعه ای از به هم پیوستگی عوامل بیرونی است که رشد و حیات موجودات زنده ی انسانی، جانوری و گیاهی متأثر از آن است.^۲

برخی دیگر می گویند: آنچه ما را احاطه کرده است، آنچه ما بر آن تأثیر می گذاریم و آنچه ما را متأثر می سازد تشکیل دهنده ی محیط زیست است. بر این اساس همسایه ی ما، خانه ی ما، کوچه و خیابان به همان اندازه به محیط زیست ما تعلق دارند که جنگل ها، پرندگان، سیارات، آب و هوا نیز، عوامل و بخشهایی از محیط زیست ما هستند.^۳

تعریف دیگری با جامعیت بیشتر درباره ی محیط زیست در کنوانسیون مسئولیت مدنی خسارات ناشی از اعمال خطرناک در محیط زیست مورد استفاده قرار گرفته است که طرح پیشنهادی آن را، شورای اروپا که یک سازمان منطقه ای در اروپا می باشد در تاریخ ۲۱ ژوئن ۱۹۹۳ در لوگائو به تصویب رسانده است بر اساس ماده ی ۲ کنوانسیون مذکور، محیط زیست، شامل بخش های زیر می شود:

- منابع طبیعی اعم از تجدید پذیر و غیر قابل تجدید مانند: هوا، آب، خاک و کلیه جانوران و

گیاهان و تأثیر متقابل این عوامل بر یکدیگر؛

- اموال و دارائیهایی که جزء میراث فرهنگی می باشد؛

- و مناظر و چشم اندازهای ویژه؛

---

^۱ کیس، الکساندر، / وین فرید، لانگ/ پیتر اچ . سند، حقوق محیط زیست، مترجم: محمد حسین حبیبی، چاپ اول، مؤسسه ی انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، بهار ۱۳۷۹، ص ۶.

^۲ همان، ص ۵-۶

^۳ بهرام سلطانی، کامبیز، مقدمه ای بر شناخت محیط زیست، انتشارات سازمان محیط زیست، تهران، ۱۳۶۵، ص ۳.

- از این روی، محیط زیست ساخت دست بشر شامل؛ بناها؛ آثار تاریخی، ساختمان های گوناگون و یا مناظر و چشم اندازهای ویژه به عنوان بخشی از محیط زیست، باید در برابر خرابی، حراست شوند.^۱

و در یک جمع بندی کلی باید گفت: محیط زیست مقوله ای است چند بعدی و به همین دلیل نیازمند بینش و شیوه ی تفکری چند بعدی و همه سو نگر است. محیط زیست جدا از طبیعت، جدا از جامعه ای که انسان در آن زندگی می کند و جدا از محیط های ساخته فکر و دست بشر قابل تصور نیست، محیط زیست تقریباً همه چیز را در بر می گیرد و بر رابطه انسان و طبیعت حکم فرماست.^۲

مبحث دوم: انواع محیط زیست

محیط زیست تقسیمات متعددی دارد. یکی از این تقسیمات، بر تقسیمات سنتی محیط زیست تکیه دارد که آن را به سه بخش محیط طبیعی، محیط اجتماعی و محیط انسان ساخت تقسیم می کند.

برخی دیگر از دانشمندان و کارشناسان محیط زیست معتقدند که محیط زیست به دو بخش تقسیم می شود: ۱- محیط زیست طبیعی ۲- محیط زیست انسانی (صناعی).

البته توجه به این نکته حائز اهمیت است که تفکیک محیط زیست به محیط های گوناگون صرفاً یک ضرورت مطالعاتی است و بیشتر با هدف کاربردی کردن مفاهیم محیط شناسی صورت می گیرد. در عالم واقع، هیچ یک از محیط ها به صورت مجرد وجود خارجی ندارد و محیط زیست در عمل تفکیک ناپذیر است.^۳

---

^۱ همان، ص ۷

^۲ فرمانفرمائی، فاطمه، *توسعه اقتصادی وسایل زیست محیطی*، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست، بی جا، ۱۳۵۳ ه.ش، ص ۲۳.

^۳ فتحی واجارگاه، کوروش، *دانش زیست محیطی زنان برای توسعه پایدار*، مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ۱۳۸۲ ه.ش، ص ۶.

۱- محیط زیست طبیعی

محیط زیست طبیعی به آن بخش از محیط زیست اطلاق می شود که ساخته دست انسان نباشد. کوه ها، بیابان ها، علفزارها، جنگل ها، دریاها، رودخانه ها و ... تشکیل دهنده محیط زیست طبیعی هستند. معمولاً عوامل تشکیل دهنده محیط طبیعی را به دو گروه بی جان و جاندار تقسیم می کنند. عوامل بی جان به طور عمده شامل اتمسفر، لیتوسفر (خصوصاً سنگ مادر به عنوان ماده ی اولیه تشکیل خاک) ، هیدروسفر، (شامل کلیه ی آبهای سطحی و زیر زمینی) ، پدوسفر (یا پوشش خاک سطح زمین) و پستی و بلندی های زمین است. عوامل جاندار نیز شامل پوشش گیاهی و حیات وحش شامل آبزیان، دوزیستان، خزندگان، پرندگان، پستانداران یا در مجموع کلیه ی مهره داران می باشد. در اثر ترکیب عوامل بی جان و جاندار فضایی با استعداد و قابلیت حیاتی به نام بیوسفر یا « زیست کره» پدید می آید.^۱

۲- محیط زیست اجتماعی

محیط زیست اجتماعی جامعه ای است که در آن زندگی می کنیم. کلیه ی کسانی که با آنان به نحوی در تماس متقابل هستیم. از خانواده گرفته تا همسایگان، همکاران و فروشندگان سر گذر، جملگی تشکیل دهنده ی محیط اجتماعی ما هستند، همه ی افرادی که بر ما تأثیر می گذارند و ما از آنان تأثیر می پذیریم، در زمره ی محیط اجتماعی ما محسوب می شوند.

۳- محیط زیست انسانی

محیط زیست انسانی به آن بخشی از محیط زیست اطلاق می شود که توسط انسان ساخته و پرداخته شده است. بر این اساس، شهرها و روستاها با همه تاسیسات و امکاناتشان که تجلیگاه مهم ترین مصنوعات بشری است، محیط انسان ساخت ما را تشکیل می دهد، البته محیط زیست انسانی تنها در برگیرنده ی مناطق مسکونی نیست بلکه نیروگاهی که انرژی مورد نیاز شهر را

---

^۱ همان، ص ۶.

تأمین می کند، جاده ها، بنادر و فرودگاه هایی که امکان جابجایی جمعیت و کالاها را میسر می سازند و مراکز بهداشتی، فرهنگی، ورزشی، صنعتی و بسیاری دیگر از این قبل را شامل می شود.^۱

مبحث سوم: عناصر و اجزای اصلی محیط زیست

محیط زیست از اجزا و عناصری تشکیل شده که زمینه ی بقا و زیستن را برای موجودات فراهم می سازند و فقدان یا آسیب دیدن هر یک از این عناصر، محیط زیست را دچار بحران خواهد کرد. مهم ترین این عناصر عبارتند از: آب، خاک، هوا، لایه ی ازن، جنگل و مرتع.

۱- آب

آب جسمی مایع، بی طعم، بی بو، مرکب از اکسیژن و هیدروژن و فرمول شیمیایی آن H₂O است. هم چنین سه چهارم زمین را آب فرا گرفته، در صد درجه ی حرارت به جوش می آید و در درجه ی صفر منجمد می گردد.^۲

آب در یک تقسیم بندی به آب های سطحی و آبهای زیر زمینی تقسیم می شود. آب های زیر زمینی مهمترین منبع آب مورد استفاده برای انسان به شمار می رود چون تنها ۲ درصد آب های سطحی قابل شرب می باشد و بقیه ی آن در اقیانوس ها جا گرفته است که به علت غلظت زیاد نمک در این آب ها، استفاده از این آب ها برای مقاصد کشاورزی، شهرنشینی و صنعتی تقریباً غیر ممکن است.^۳

---

^۱ بهرام سلطانی، مقدمه ای بر شناخت محیط زیست، ص ۱۰.

^۲ یوسفوند، محمد، «تعریف محیط زیست و اقسام آن»، مجموعه مقالات اولین همایش فقه و محیط زیست، سازمان حفاظت محیط زیست استان قم و مرکز جهانی علوم اسلامی قم، ۱۳۸۴ ه ش، ص ۱۸.

^۳ عرفان منش، مجید، افیونی، مجید، آلودگی محیط زیست آب، خاک و هوا، چاپ سوم، انتشارات ارکان، اصفهان، ۱۳۸۴ ه ش، ص ۶۴.

۲- خاک

خاک در اثر فرسایش صخره های جامد و قسمت مذاب داخلی زمین و بقایای جانداران و پس مانده های مواد آلی تشکیل می شود و لایه ی نازک فوقانی آن برای کشاورزی به کار گرفته می شود.^۱ خاک از منابع طبیعی و محدود زمین است و پس از آب و هوا مهم ترین جزء محیط زیست محسوب می شود.

خاک ماده ای زنده و دینامیک^۲ است که ادامه ی حیات گیاهان و حیوانات را ممکن می سازد و از ارکان تولید مواد اصلی تغذیه ی انسان و سایر موجودات محسوب می شود. از تجزیه ی کانی های^۳ موجود در خاک، مواد غذایی گیاهان مانند نمک ها، پتاسیم، سدیم و کلسیم که در آب محلولند، حاصل می شود. خاک، انواع مختلفی دارد، از قبیل خاک ماسه ای، خاک مازنی، خاک رسی، خاک آهکی.^۴

۳- هوا

هوا گازی است بی رنگ و بی بو که حاصل کنش و بر هم کنش گازهای اطراف زمین در لایه ی جو است.^۵ «هوا کره» و یا «اتموسفر» پوششی از هواست که گرداگرد سطح زمین را احاطه کرده است. این پوشش، بستر زیست انسان است و او را از اشعه ی فرابنفش خورشید محفوظ می دارد. اجزای اصلی تشکیل دهنده ی هوا کره عبارتند از ازت (نیتروژن) و اکسیژن. هوا کره همچنین

---

^۱ نوری، جعفر، فرهنگ جامع محیط زیست، انتشارات مؤلف، تهران، ۱۳۷۲-ه.ش، ص ۱۵۳.

^۲ دینامیک از واژه ی لاتین به معنی حرکت شناسی گرفته شده است و در مکانیک کلاسیک بررسی دلایل حرکت و به بیانی دقیق بررسی حرکت به کمک نیروها و قوانین مربوطه می باشد. (همان، ص ۲۳۱).

^۳ عنصر یا ماده ی جامدی که دارای ترکیب شیمیایی مشخص و ساختمان بلوری منظم است و به طور طبیعی یافت می شود کانی نام دارد. (غضبان، فریدون، زمین شناسی زیست محیطی، چاپ اول، مؤسسه ی انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۸۱، ص ۳۶).

^۴ یوسفوند، تعریف محیط زیست و اقسام آن، ص ۱۸.

^۵ جمعی از نویسندگان، اخلاق زیستی (بیواتیک) از منظر حقوق فلسفی و علمی، چاپ دوم، مجموعه مقالات اولین همایش فقه و محیط زیست، سمت، تهران، ۱۳۸۴-ه.ش، ص ۲۳۰.

دارای دی اکسید کربن و مقادیر بسیار اندکی از گازهای بی اثر مانند آرگون، کریپتون، گزنون، نئون و هلیوم است. در ترکیب هوا کره، مقداری بخار آب، مقدار بسیار کمی آمونیاک، مواد آلی، ازن، املاح و ذرات جامد معلق وجود دارد.^۱

۴- لایه ی ازن

لایه ی ازن پوششی در اطراف زمین است که از گاز ازن تشکیل شده و زمین را در برابر تابش پرتوهای و خطرناک فرابنفش محافظت می کند این لایه نام خود را از نام مولکول های سازنده اش گرفته است. ازن مولکولی سه اتمی است که از اتصال سه اتم اکسیژن تشکیل شده است. آن را با فرمول شیمیایی O₃ نشان می دهند. بیش از ۹۰٪ از همه ی ازن موجود، در فاصله ی ۱۵ تا ۵۰ کیلومتری سطح زمین جمع شده است. این گاز نجات بخش با جذب و کاهش اثرات مخرب امواج ماوراء بنفش خورشید همانند صافی کره ی زمین را از اثرات تخریبی امواج آسیب زا مصون و محفوظ نگه می دارد.^۲

۵- جنگل و مرتع

جنگل، توده های انبوهی از گیاهان و درختان را گویند که سطح گسترده ای از زمین را فراگرفته و به گونه ای طبیعی روئیده اند. در تعریف جنگل بر خودرو و طبیعی بودن درختان و بوته ها تأکید شده است.^۳

مرتع نیز به معنای چراگاه، سبزه زار و گیاهان خودرویی است که در صحرا می روید و به تعبیر دهخدا، چراگاه، سبزه زاری است که بهایم در آن می چرند و آب و علف در آن بسیار است.^۴

---

^۱ امیر بیگی، حسن و احمدی آسور، اکبر، *بهداشت هوا و روش های مبارزه با آلاینده های محیطی و صنعتی*، نشر اندیشه رفیع، تهران، ۱۳۸۲-ه.ش، ص ۹.

^۲ دولت آبادی، حسن، *فرهنگ محیط زیست*، بی نا، تهران، ۱۳۸۲-ه.ش، ص ۲۳.

^۳ قانون حفاظت و بهره برداری از جنگلها و مراتع، مصوب ۱۳۴۶، ۵، ۲۵، ماده ۱.

^۴ دهخدا، علی اکبر، *لغت نامه ی دهخدا*، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۳-ه.ش، ج ۱۲، ص ۱۸۲.

مبحث چهارم: «تخریب» محیط زیست

۱- «تخریب» در لغت

تخریب از ریشه ی خَرِبَ است و به معنی ویران کردن به کار رفته است.^۱ در فرهنگ های فارسی به معنای خراب کردن و ویران کردن آمده است.^۲

۲- «تخریب» در اصطلاح

در اصطلاح، هر گونه اقدامی را تخریب گویند که موجب بر هم خوردن تعادل و تناسب محیط زیست گردد، و به انهدام و نابودی آن بینجامد.^۳

مبحث پنجم: «آلودگی» محیط زیست

۱- مفهوم جامع «آلودگی»

مترادف واژه آلودگی در واژه نامه ها، لغاتی از قبیل ناپاکی، ناخالصی، کثیفی و مضر بودن به چشم می خورد. اگر چه این معانی از نظر لغوی صحیح هستند، لیکن یک تعریف کاربردی زیست محیطی را به دست نمی دهند.

آلودگی عبارت است از هر گونه تغییر در ویژگیهای اجزاء متشکل محیط به طوری که استفاده ی پیشین از آنها ناممکن گردد و به طور مستقیم یا غیر مستقیم منافع و حیات موجودات زنده را به مخاطره اندازد.^۴

---

^۱التخریب: الهمدم، (ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۳۴۷)

^۲ عمید، فرهنگ عمید، ج ۱، ص ۶۵۵.

^۳ معین، فرهنگ فارسی، ج ۱، ص ۸۴.

^۴ دبیری، مینو، آلودگی محیط زیست (هوا، آب، خاک، صوت)، چاپ سوم، ناشر: اتحاد، بی جا، ۱۳۸۲، ص ۱۱.

بر اساس نظر میلر^۱ هر گونه تغییر در ویژگی هوا، خاک، آب و مواد غذایی که اثر نامطلوب بر سلامت محیط زیست، فعالیتهای بشر و سایر جانداران داشته باشد آلودگی نامیده می شود.^۲

تعریف آلودگی محیط زیست با توجه به تبصره ی ۲م ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی و ماده ی ۹ قانون مدیریت پسماندها عبارت است از: «پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب، هوا، خاک، زمین، به میزانی که کیفیت فیزیکی، شیمیایی و بیولوژیکی را به طوری که مضر به حال انسان یا سایر موجودات زنده یا گیاهان یا آثار یا ابنیه باشد، تغییر دهد.»^۳

بنابراین با توجه به تعریف فوق هر تغییری در محیط زیست آلودگی محیط زیست به حساب نمی آید بلکه باید این تغییر مضر به حال انسان، موجودات یا سایر ابنیه باشد. همچنین این تعریف محیط را در مبنای بیوسفر^۴ که اعم از محیط هوا، خشکی و آب است، در نظر گرفته است.

در کنار این تعریفها، تعریف دیگری وجود دارد که بر اساس آن آلودگی را بر مبنای منبع تولید کننده ی آن به دو گروه تقسیم می کند:

(۱) آلودگی با منبع مشخص

(۲) آلودگی با منبع نامشخص

به طور مثال خروجی یک تصفیه خانه ی فاضلاب یا دودکش یک کارخانه از منابع مشخص آلودگی هستند، در صورتی که رواناب سطحی یک چمنزار که در آن از سم علف کش استفاده شده

---

^۱ استنلی لویی میلر شیمیدان و زیست شناس امریکایی است که به دلیل تحقیقات در مورد منشا حیات مشهور است. (غضبان، *زمین شناسی زیست محیطی*، ص ۳۴).

^۲ فتحی، *دانش زیست محیطی*، ص ۲.

^۳ قاسم زاده، سید روح الله، «بررسی ابعاد حقوق محیط زیست با تاکید بر جنبه های پیشگیری از آلودگی محیط زیست»، فصلنامه ی علامه، ش ۲۵، تهران، ۱۳۷۸، ص ۱۱۲.

^۴ بیوسفر: زیست کره یا کره ی حیاتی به آن بخش یا آن لایه از کره ی زمین گفته می شود که در آن زندگی وجود دارد. این لایه محل زندگی انسان و سایر موجودات زنده مثل پرندگان، ماهیان و یا موجودات خاک زی است و تا عمقی از زمین که ریشه ی درختان نفوذ وی کند ادامه دارد. (معروفی، پروین، *دانستنیهای زیست محیطی برای همه*، انتشارات محیط زیست، تهران، ۱۳۸۱، ص ۶).

است جزو منابع نامشخص آلودگی به شمار می آید. به علت این تفاوت ها، راههای کنترل و جلوگیری این دو نیز متفاوت است. کنترل آلودگی با منبع نامشخص به دو دلیل گستردگی مناطق آلوده و مشکلات حقوقی با مالکین این مناطق بسیار مشکل است، مانند آلودگی اراضی کشاورزی، دامداری های صنعتی و غیر صنعتی. در مقابل، کنترل آلودگی آب های سطحی در مقابل فاسف، در صورتی که از منابع مشخص (کارخانه ها و تصفیه خانه های فاضلاب) باشد، نسبتاً آسان است.^۱

۲- انواع آلودگی و آلوده کننده ها

الف) - آلودگی هوا

معنای اصطلاحی آلودگی هوا چیست؟ یک مقایسه کلی ما بین آلودگی و عدم آلودگی هوا به این سؤال پاسخ خواهد داد.

الف) هوای غیر آلوده: هوا به عنوان یک تعریف مصطلح برای توصیف مخلوطی از گازها که هر یک قشر نسبتاً نازکی را در اطراف زمین به وجود می آورند به کار برده می شود. ترکیب این مخلوط از زمین به طرف بالا تا حدود ۵۰ مایل، به طور قابل ملاحظه ای ثابت است.

ب) هوای آلوده: اضافه شدن هر ماده ای تا حدی خواص فیزیکی و شیمیایی هوای تمیز را تغییر می دهد بنابراین چنین موادی به عنوان آلوده کننده ی هوا در نظر گرفته می شوند. آلوده کننده ها معمولاً به عنوان موادی که باعث تأثیرات قابل توجهی برای بشر، حیوانات، نباتات یا مواد شوند طبقه بندی می گردند. بر این اساس تقریباً هر ماده ی طبیعی یا مصنوعی که بتواند از هوا به دست آید به عنوان آلوده کننده طبقه بندی می شود. چنین موادی به صورت ذرات جامد مانند دوده، دود، خاکستر حاصل از احتراق سوخت، و قطرات مایع مانند باران های اسیدی، و گازها مانند گازهای سولفور و گازهای کربن و یا مخلوطی از این اشکال هستند.^۲

^۱فتحی، دانش زیست محیطی، ص ۲.

^۲ دبیری، آلودگی محیط زیست، ص ۱۶۰.

ب) - انواع آلوده کننده های هوا

پنج نوع از مواد به عنوان آلوده کننده های عمده هوا شناخته شده اند که باعث به وجود

آمدن بیش از ۹۰٪ از عوامل آلودگی هوا می شوند. این پنج نوع عبارتند از:

۱) مونوکسید کربن (CO)

۲) اکسید های نیتروژن (NOX)

۳) هیدرو کربن ها (HC)

۴) اکسید های سولفور (SOX)

۵) ذرات معلق (ذرات).^۱

ج) - آلودگی آب

آب به عنوان یک ماده که به طور وسیعی در همه جا گسترده شده، حلال خوبی است و به طور طبیعی هرگز به صورت کاملاً خالص یافت نمی گردد. حتی در غیر آلوده ترین نواحی جغرافیایی، آب باران شامل گازهای O₂ و CO₂ و N₂ محلول در آن است و همچنین گرد و غبار یا دیگر ذرات معلق در اتمسفر به صورت تعلیق در آب حمل می شوند. ترکیبات محلول در آب های زیر زمینی اساساً شامل کلرورها، سولفات، بی کربنات های کلسیم، منیزیم، سدیم، پتاسیم و آهن است. ترکیب شیمیایی آب های زیر زمینی از محلی به محل دیگر متفاوت است، این امر به سبب وجود سنگ های مختلف در این مکان هاست. در مناطقی که آهک بسیار فراوان است، آب های موجود، غنی از بی کربنات کلسیم و منیزیم هستند، که از انحلال این سنگ ها حاصل می شوند. این گونه آب ها، آب های سخت نام دارند و صابون در آن ها کف نمی کند. آب های سخت پوسته های سختی در لوله ها رسوب گذاری می کنند که در نهایت موجب سختی خروج آب از

^۱ عرفان منش، آلودگی محیط زیست، آب، خاک و هوا، ص ۱۸۴.